

російського дворянства стверджувати, що повсякденне життя – це категорія історико-психологічна, знакова система, свого роду тест, а сама історія, як вважав дослідник, проходить через «будинок людини», через його приватне життя¹.

Саме належність до привілейованої верстви у XVIII ст. відкривала можливості для здобуття освіти, кар'єри, різних життєвих благ. Лише на дворян були розраховані вищі навчальні заклади. «Благородному юнацтву, кращому цвітові зростаючого покоління, призначено самим походженням своїм і способом життя обіймати важливі посади в державі, належить, по змозі, і виховання мати окреме»². Освіта дворянських дітей залежала від статі. Хлопчиків у XVIII ст. навчали або домашні вчителі, або ж вони здобували освіту у військових навчальних закладах. Сини, особливо знатних родин, мали змогу вступати до привілейованих закритих учбових закладів – Пажеського корпусу і Царськосільського ліцею в Петербурзі та Ришельєвського ліцею в Одесі.

Після навчання в латинських школах дворянські діти поступали на цивільну службу, починаючи її з військової генеральної канцелярії, пізніше – поступали з колегиї. Значна їхня частина після домашнього навчання продовжувала його в польських училищах, у Москві та Петербурзі, а від другої половини XVIII ст. – і в німецьких університетах. Бажання навчатися в закордонних закладах освіти було таким значним, що не лякали навіть матеріальні труднощі. «Якщо мені не пришлють грошей, – пише один із вихованців, – то, хоч би хліба просячи, буду навчатися. Бог мене не залишить...»³.

Батьки дітей, яких відправляли навчатися за кордон, ставили перед ними великі вимоги: вивчити латину, німецьку та французьку мови настільки, «щоби чинно і вільно ними розмовляти і писати». Але головне – поважних авторів тими мовами читати, перекладати й тлумачити. Окрім мов, треба було засвоїти церковну і світську, генеральну і партикулярну історію, поетику, риторику, логіку, фізику, метафізику, архітектуру, географію, етику, економіку, політику, юриспруденцію та механіку, а ще – «живопис, музику або якесь інше мистецтво або майстерність». Усе це треба було опанувати таким чином, щоби «при поверненні додому пока-

**Валентина Конвай
(Київ)**

КУЛЬТУРНО-ПОБУТОВІ ТРАДИЦІЇ В СЕРЕДОВИЩІ СТУДЕНТСТВА ПЕРІОДУ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У пропонованому дослідженні ми намагаємося простежити основні риси і тенденції розвитку культури та побуту в студентському середовищі феодальних і капіталістичних міст XVIII – початку XX ст., показати їхню залежність від соціально-економічних і політичних відносин кожної конкретної доби. Побут – це буденне і повсякчасне життя, і інколи здається, що немає нічого більш простішого за нього. Але водночас побут – це надзвичайно складна система, яка містить велику кількість складників. Усе це дало підстави Ю. Лотману при підготовці до видання своєї відомої книги про побут і традиції

зати через знання самого предмета, що на чужині час було витрачено з великою користю»⁴.

Про прагнення дворян у XVIII ст. до знань та науки, літературних занять свідчить і те, що бажання знати про всі сучасні події спонукало їх передплачувати газети французькою, німецькою та російською мовами. Передплату закордонних газет ускладнювало й те, що гроші спочатку треба було відсилати до поштмейстера Москви, і лише потім, звідти, їх виписували за кордон. Поступове накопичення книг сприяло утворенню домашніх бібліотек, кількість томів яких сягало іноді кількох сотень.

Хотілося б звернути увагу ще на одну особливість дворянства, що недостатньо нам відома. Ми знаємо, що в Росії, ще від часів Петра I, який, окрім іншого, переймався і реорганізацією царських чинів, котрих вважали шляхетством, особливу увагу звертали не так на породу, як на здібності. Тогочасною важливою настановою було до кінця своїх днів служити «отечеству» і обов'язково здобути освіту.

Упевненість у своїй виключності була притаманна більшості дворян, вона визначала їхню поведінку і спосіб мислення, формувала своєрідне життєве кредо і корпоративні почуття. З одного боку, це виявлялось у вседозволеності, надмірності щодо інших верств населення. Водночас дворянська корпоративна свідомість була зумовлена і певним моральним кодексом – правилами дворянської честі. Адже дворянство було не лише найбільш привілейована верства, воно також іменувалося «благородним».

Була й така частина дворянства, для якої дотримання моральних обов'язків було понад усе. У багатьох знатних родинах ці почуття виховували з дитинства: «Майже всі сини аристократів і сановників укорінювали тодішній лозунг вищого світу *noblesse oblige* і поняття *pour d'honneur*. Пишаючись своїм званням, вони більше за своє начальство переймалися тим, щоб ні на кого з них не впала навіть тінь підозри в якійсь нечемній поведінці. Не така страшна була кара, як відчуження своїх товаришів»⁵.

Дворянська честь *pour d'honneur* була законом для дворянина, визначаючи його поведінку. Його порушення можна було

змити лише кров'ю. Звідси і таке поширення дуелей, незважаючи на жодні заборони. Відмову від дуелі також вважали проявом великого боягузтва, соромилися цього. Так само, як і безстрашність, дуель входила в кодекс дворянської честі. Хоробрість у дворянських родинах виховували надто ретельно⁶. Кодекс дворянської честі (благородства) передбачав дотримуватися обов'язків, слідувати високим моральним якостям – вірності, чесності, хоробрості, відповідальності за службу і за свої вчинки. Згідно з цим кодексом, дворянині треба було думати передусім про етичне значення вчинку, на відміну від буржуазної психології, яка орієнтована на практичні наслідки.

Від перших років існування, співом своїх учнів славилася Київська академія. «Хлопчики-співаки» при царському дворі в XVII–XVIII ст., безсумнівно, були з Києва, із середовища братської колегії-академії⁷.

Наприкінці XVIII ст. розквіту академічного хору і співу також сприяв учень Академії, знаменитий композитор А. Ведель. Найчастіше хор співав у соборній церкві Братського монастиря. У день академічного свята, тобто на Благовіщення, студенти молилися та інколи хором співали всю літургію, окрім концерту.

Академія щорічно влаштовувала ще одну урочистість, яку називали «стародавньою» – перенесення верби в Лазареву суботу. Із Георгіївської церкви в Старому місті повз Софійський собор, де жив митрополит, хресний хід, при дзвонах у церквах, прямував у Братський монастир. Студенти, попереду яких ішли ректор, префект і вчителі, несли в руках вербу і співали «Днесь благодать Св. Духа насъ собра» або «Благословенъ грядый во имя Господне! Осанна в вышних!». Ця врочиста церемонія за гарної погоди збирала багато міщан, які долучалися до процесії.

Академія також святкувала дні, які мали особливе значення в житті їхнього керівника – київського митрополита. На його іменини врочисто, в присутності всієї професорської корпорації та відібраних співаків, митрополита вітала вся Академія. Це ж саме відбувалось у дні Великодня та Різдва Христового: митрополита вітали врочистою промовою різними мовами, а співаки – піснями. Митрополит пригощав професорів, влаштовуючи для

них трапезу, а учнів, які вітали і співали, нагороджували грішми⁸. Серед спудеїв був звичай, який згадує І. Самойлович – вихованець Києво-Братської колегії: під час служби Божої на херувимській та інших процесіях і публічних актах ходити зі свічками⁹.

У першій половині XIX ст. у зв'язку з відкриттям університетів у Харкові (1805) і Києві (1834), ліцеїв у Кременці (1805), Одесі (1817) і Ніжині (1820), а також 19 гімназій у великих містах України, збільшилися можливості отримання середньої та вищої освіти для дітей із привілейованих верств. Вступаючи до університету, студенти проживали під наглядом інспектора, привезеного з дому. У його обов'язки входило стежити за харчуванням, відвіданням уроків, церкви, лазні тощо. Інспектори поводитися зі своїми підопічними гуманно, толерантно, у жодному разі їм не дозволялося навіть словом когось образити.

У 1835 р. напередодні прибуття імператора Миколи I до Києва було складено статистичні відомості про навчальні заклади в Київському навчальному окрузі. На той час усіх навчальних закладів було 106, зокрема 2 вищі, 7 гімназій і 78 училищ загальною кількістю 5808 осіб чоловічої та 385 жіночої статі¹⁰.

Із відкриттям у Києві навчального округу міністр народної освіти С. Уваров видав циркуляр, де вказував, якого розуміння «народності» і «народних основ» варто дотримуватись у науці й літературі. З його слів, «мрії слов'янофільства не корисні і навіть шкідливі; ідея народності, якою варто керуватися, – це виключно ідея російської народності»¹¹.

Ще 1839 р. імператор Микола I звернув увагу на бідність одягу та грубі манери деяких студентів. Потому було заведено, щоб усі студенти без винятку двічі на тиждень вечорами вправлялися в мистецтві танцю, фехтуванні та, по змозі – у гімнастиці, а усі охочі навчалися б верхової їзди, для чого було виділено особливу суму від оплати за слухання лекцій, а щоб надати студентам можливість частіше бувати в гарному товаристві, міністр дозволив проводити танцювальні й літературні вечори¹².

Відтоді вся адміністративна діяльність університету була спрямована на впровадження внутрішнього порядку. Усіх сту-

дентів стригли, брили, забороняли носити вуса чи бакенбарди, одягали за формою, намагаючись надати всім однакового і пристойного виду¹³.

«Вечорами, після занять, – розповідає інший сучасник, – в інститутському залі лунала музика Малайського [...] і студенти танцювали. Приходили вчителі мистецтв: танцмейстер і гімнаст, і лунали звуки скрипки...»¹⁴. В університеті концертував Ф. Ліст (1847). Тут відбувалися виставки передвижників, працювало 10 наукових товариств. Від 1861 р. щомісячно виходили «Университетские известия».

Отже, відтоді в університеті Св. Володимира суворо вимагали носити студентську форму. За розстебнутий гапчик або гудзик інколи виключали з університету, казеннокоштных медиків віддавали у фельдшери, а словесників направляли вчителями в приходські училища (хоча невдовзі й повертали). У святкові табельні дні студенти мали ходити в мундири, носити шапку і шпагу¹⁵. В університеті навчались і студенти дуже багатих батьків-аристократів. Вони розкошували і приїздили на навчання в екіпажах з лакеями. Щоби відрізнитися від інших студентів, вони носили картузи прусського зразка без полів із маленьким козирком, щільно припасований мундир із відверненою білою полою, яка дозволяла бачити білу шовкову підкладку; на широкій чорній стрічці – пенсне; черевики без каблуків і білі рукавички на руках¹⁶. «Узагалі в той час на студентстві лежав відбиток аристократизму, демократичні елементи ледь проступали»¹⁷.

В особливі дні, а саме в дні актів і урочистих свят, студенти обов'язково повинні були відвідувати богослужіння в лаврі, але не всі, а лише ті, які мали гарні мундири. Із ними ректор та інше керівництво ходили до митрополита на обід. Інколи передбачався загальний похід до лаври.

На тогочасне студентство накладали і безліч заборон – бувати в кондитерських, відвідувати бали, концерти, театри і клуби після 10-ї години вечора під страхом покарання. Забороняли ходити по шинках, винятком був лише зал у контрактному будинку. Студентів притягували до відповідальності за некультурну поведінку в театрі – шум, крики «віват мазури», «віват краков'як», за гру в карти. Звичайними покараннями були карцер, хліб і вода,

призначення на посаду, відправлення до батьків¹⁸.

Цікаві відомості про освіту 72 членів дворянського комітету знаходимо в Т. Боровського. У 1858 р. у трьох губерніях виявлено, що багато хто навчався в Київському університеті, інші закінчували університети Санкт-Петербурга, Харкова, Дерпта. Старші здобували освіту у Вільні, Варшаві чи Кременецькому ліцеї, дехто навчався в Одеському ліцеї або Царському Селі. Наймолодші закінчили гімназії в Ніжині та Рівному¹⁹. Люди з вищою освітою почали працювати в гімназіях, судових органах, губернських та волосних управліннях, медичних установах.

Завдяки приватній ініціативі київських підприємців, які дбали і про користь для розвитку та вдосконалення власних виробництв, і про державні інтереси, у Києві 1898 р. було відкрито політехнічний інститут. Микола Терещенко, його сини Іван та Олександр, Богдан Ханенко, брати Лазар і Лев Бродські, Микола Хряков, Семен Могилевцев, графи Бобринські, барон Максим Штейнгель та інші ввійшли до будівельного комітету і внесли пожертви. Усього жертводавців було 84 фізичні та юридичні особи.

На кошти М. Терещенка було засновано чоловічу гімназію на Печерську, у перебудованому корпусі якої тепер розмістився Український транспортний університет. Єврейське училище (тепер на вул. Антоновича, 69) збудували Лазар і Лев Бродські на згадку про молодшого брата Соломона.

Іван Терещенко понад чверть століття фінансував Київську художню школу О. Мурашка, у якій здобуло освіту багато відомих українських художників. Його син, Михайло Терещенко, мав безпосередній стосунок до заснування в Києві (1913) консерваторії, давши 50 тис. руб. на утримання цього закладу, утвореного з музичного училища.

Дворянство і багаті купці та міщани засновували стипендії в навчальних закладах. Дуже часто це робили родичі на згадку про померлих батьків або дітей, чий імена закріплювались у назвах таких милосердних закладів. Наприклад, у Києві всім відома була добродійність Фундукля, Демидових, княгині Васильчикової, Галагана, родин Терещенків, Бродських, Попових та ін.; у Полтаві – Стефановича,

Капцевича, Рєпніна, Заленського, Черненко²⁰ та ін.

У XIX ст. на педагогічному відділенні з'явилися і т. зв. казеннокошtnі студенти. Це були майбутні вчителі гімназій і училищ, які перебували на цілковитому державному забезпеченні і після закінчення університету зобов'язані були відпрацювати за призначенням щонайменше два роки. Гуртожиток таких студентів розміщувався в самому приміщенні університету. Тут вони і харчувалися в спеціальній їдальні. Підручники і одяг їм також видавали безкоштовно. На початку 1860 р. педагогічний інститут при університеті закрили, замість нього з'явилися окремі педкурси.

Культурне життя міст також значною мірою залежало від приватних осіб, підприємців, добродійної діяльності меценатів, які могли здійснювати свої задуми там, де були вищі навчальні заклади, інтелігенція, студентство. У XIX ст. Київ і Харків залишалися великими культурними центрами. У знатних будинках утримували музичні салони, де з концертами виступали актори та музиканти. І хоча це було доступно лише представникам аристократії, однак для загального культурного розвитку нації воно мало неабияке значення.

Починаючи від другої половини XIX ст. переважно в побуті дворян поширюється звичай новорічного святкування біля ялинки. А такі форми дозвілля, як маскаради, костюмовані бали, новорічні вистави, дитячі ранки, набувають масового характеру. У цей же час модними стають першотравневі масові народні гуляння, трапези невеликих компаній на лоні природи, у яких брало участь і студентство.

У 40–50-х рр. XIX ст. діти й онуки найбільшого дворянства почали масово переселятися в міста, де, потерпаючи від холоду й голоду, вчилися на «мідні гроші» і повністю втрачали все, що пов'язувало їх із дворянською верствою, поповнюючи армію різночинців, стаючи вчителями, журналістами, лікарями.

Упродовж усього XIX ст. відбувалася русифікація України, особливо міст. Проте серед студентства та інтелігенції почали з'являтися люди, які писали українською мовою, створювали нову українську літературу, збирали пам'ятки української історії, провадили історичний аналіз. Одну з таких груп українські народолюбці утворили і в Харківському універ-

ситеті. З Харкова походив і український письменник Г. Квітка-Основ'яненко, який знав і любив українську мову. У своїх творах він блискуче описав життя та побут селянства Слобожанщини. Під його впливом М. Костомаров, який навчався в Харківському університеті, долучився до українських етнографічних та історичних розвідок. М. Кропивницький – знавець селянського побуту – у Харкові видавав свої драматичні твори. Етнографічні видання народних пісень підготували А. Метлинський та І. Срезневський. Упродовж усього XIX ст. у Харкові функціонували гуртки української молоді, Харківське Кирило-Мефодіївське братство.

Київ наприкінці XIX ст. набуває статусу центру українського музичного життя, у чому, безперечно, велика заслуга М. Лисенка. Спочатку він започаткував щорічні концерти, присвячені пам'яті Т. Шевченка, далі почав проводити авторські концерти і концерти свого хорового колективу в оперному театрі.

1894 р. було засновано Літературно-музичне товариство з музичною, літературною, театральною та художньою комісіями. До нього ввійшли М. Лисенко, Старицькі, Косачі та Тешенко. При Товаристві був клуб, де щосереди відбувалися літературні вечори, а щонеділі – концерти. Голови секцій М. Старицький і М. Лисенко виявляли багато винахідливості, щоби провести їх по-справжньому цікаво. За участі студентів відбулися вечори української, російської, німецької, чеської, польської літератури та музики, а також концерти, присвячені М. Глінці, П. Чайковському, Ф. Мендельсону, Ф. Шуберту, Ф. Шопену та багатьом іншим композиторам. Щороку разом зі студентством проводили вечори, присвячені Т. Шевченкові.

Проте, як згадують очевидці кінця XIX ст., «загальний рівень розвитку студентства був невисоким. Наукові спрямування, любов до науки і захоплення нею були рідкісним винятком; більшість займалось, скільки того було треба, щоб скласти екзамени і отримати будь-який ступінь. Однак існували переключки, і за пропуск лекцій належав карцер»²¹.

У той час більшість студентів проживала, винаймаючи квартиру зі столом, що коштувало, наприклад у 1899 р., 2 р. 83 коп. Деякі мешкали в пансіонах. Бідніше студентство могло жити і в т. зв.

штракгаузах, де їм за невелику плату давали пансіонну їжу, а приміщення, освітлення, прислуга, опалення та прання білизни були безкоштовними²². Перша студентська їдальня з'явилася 1871 р., а друга, найвідоміша, – 1876 р. на Васильківській²³. Для студентів наявність їдальні була цінною ще й тим, що її використовували як постійне місце для різноманітних зборів. Деякі зі студентів квартирували в професорів, щоби пройти курс наук, не дуже докладаючи зусиль. За це вони платили великі гроші²⁴.

Згідно з програмою лібералізації громадського життя, втілюваною в життя за правління Олександра II, студентську форму було скасовано. Тож студенти ходили в будь-якому одязі – у національних костюмах, вишиванках, запханих у шаровари, «широких, як Чорне море», і з кольоровими поясами. Улюбленим предметом одягу більшості студентів були капелюхи з величезними полями (в українців – велика смушева шапка) і плед, недбало накинутий на пальто або сюртук, що заміняв одночасно шубу й ковдру, з-під якого, здавалося, він у будь-яку мить може кинути бомбу²⁵. Образ студента-ліберала завершувало довге невпорядковане волосся, нечесана борода і окуляри з чорними скельцями. Розповідали, що коли одного разу Київський університет відвідав міністр народної освіти граф Толстой, то не повірив, що він бачить студентів, і запропонував «перевірити по матрикулах».

Окремо слід звернути увагу на освіту дівчат. Вони могли навчатись удома або в закритих інститутах шляхетних дівчат, наприклад, у Петербурзі таким був Смольний. 1818 р. за ініціативою княгині В. Репніної засновано Полтавський інститут, який утримували на кошти лівобережного дворянства. У другій чверті XIX ст. такі заклади відкрито в Харкові, Одесі та Києві. Вони давали освіту, естетичне й етичне виховання і право на посаду гувернантки дворянських і купецьких дітей. До них приймали лише дівчат дворянського (благородного, шляхетного) походження, а від 1852 р. – і дочок почесних громадян та купців 1-ї Гільдії.

Юна дворянка мала опанувати навички гри на певному музичному інструменті, малювання, співу, граціозного танцю. Усьому цьому навчали для того, аби бути приязною в товаристві: «Музика була на першо-

му плані, але музика особлива, показна. Прагнули розвивати техніку, швидкість, вміння швидко розігравати п'єси». Багато уваги звертали на вміння «вести себе» тощо. Порушення етикету, вільну поведінку суворо карали. Без дозволу і супроводу лакеїв у лівреях панянки не мали права з'являтися навіть у саду. Імператриці завжди опікувалися такими закладами від самого їхнього заснування. А на врочистостях на честь приїзду найсановитіших осіб вихованки перебували близько до царя, цариці й членів царського дому. Метою жіночої освіти була підготовка багатих дівчат до того, щоби «сяяти на балах і подобатись», менш забезпечених – бути гарними господарями. Як писала з гіркотою одна зі світських пань: «Більшість жінок виховання робило гожими тільки для ролі світських дам»²⁶.

Не так багато дійшло до нас матеріалів про тогочасні свята та рекреації студентства. Рекреації – це дні відпочинку учнів та студентів Київської академії на природі, які щорічно влаштовували 1, 15 і 30 травня. Це були свята, не позначені в жодному церковному календарі, які проходили без жодного церковного обряду. У професора Хв. Титова читаємо: «У святі брали участь не лише ректор та професори, а й митрополит, представники вищої влади Києва і міського товариства, інколи у значній кількості. Рекреації найчастіше проводили на Шулявці, де була в митрополита дача, а інколи – на інших замських дачах, наприклад у 1808 р. біля Кирилівського монастиря. Митрополит влаштовував для гостей великий обід, під час якого грав академічний оркестр і співав хор. М. Серапіон мав за звичай кидати срібні й мідні монети “для втіхи” студентів. Увесь день проходив у розвагах. Учителю поезії для таких прогулянок писав комедію або трагедію, які потім розігравали студенти філософії та богослов'я. Після театру переходили до ігор у ката й мишку, джут, піжмурки, кільце, свайку. Усе грало, шуміло, забавлялось і м'ячем, і кеглями, і пристойними гімнами»²⁷. Рекреації, безсумнівно, разом з іншими академічними врочистостями, привносили щось нове у звичний ритм повсякденності.

Від кінця ХІХ ст., як вважав уряд, станам купецькому, міщанському і, по змозі, селянам стало можливим здобувати освіту згідно з їхніми потребами, способом жит-

тя і положенням у державі. Дітям почесних громадян нарівні з дворянськими дітьми відкрито безперешкодний доступ до університетських курсів. Міщан, вільних поселян і загалом людей податкового стану приписано допускати у вищі навчальні заклади, а також в університети, але лише після пред'явлення ними свідоцтв про звільнення з тих станів, до яких вони вже не належать²⁸.

Основним типом свят доби капіталізму, у яких брали участь і студенти, були офіційні врочистості. Їхню патріотичність засвідчують події того часу: коронації царів, 900-річчя хрещення Русі (1888), 100-річчя Бородінської битви (1912), 300-річчя правління династії Романових (1913) та інші дати. Сценарій таких «загальнонародних торжеств» розробляли за тісної взаємодії державної та церковної влади. Їхніми основними елементами були молебні, хресні ходи, панахиди, водосвяття, закладання нових храмів та інші релігійні ритуали. Разом із релігійним культом активно пропагували культ «батюшки-царя». Із цією метою використовували самодержавну символіку – портрети і бюсти монархів, царські вензели, емблеми двоголового орла, державний гімн «Боже, царя храни», покликані виховувати вірнопідданські почуття.

Проте не завжди свята проходили за заздалегідь розробленим сценарієм. Так, у 1884 р. прогресивно настроєні студенти фактично зірвали святкування 50-річчя заснування Київського університету. Сталося так, що ювілей збігся із запровадженням нового реакційного статуту вищої школи, про який студенти відкрито говорили, що він «душить університет і взагалі будь-яку думку». Невдоволення посилювалося ще й тим, що адміністрація, боячися заворушень, відмінила студентський бал і концерт, музичною програмою якого керував М. Лисенко²⁹. У відповідь на такі заходи студенти бойкотували офіційну частину церемонії і влаштували демонстрації на вулицях міста. Із піснями й гаслами вони пройшли центральними вулицями. Завдяки посиленню нарядом поліції і козаків демонстрацію розігнали³⁰.

Репресії не забарилися. За декілька днів університет на півроку закрили, відрахувавши близько 200 студентів. Деяких заарештували та вислали за межі міста,

а решта отримала «вовчі квитки», тобто заборону вступати будь-коли і будь-де до вищих навчальних закладів. Від кінця XIX ст. передові студенти почали частіше солідаризуватися з робітниками, спільно проводячи антиурядові мітинги та демонстрації.

XVIII – початок XX ст. сформували власну шкалу матеріальних та духовних цінностей для елітної верстви, дотримання яких вважали за необхідне. Відмінними були традиції, побут, освітній рівень, інтереси, культурний потенціал різних прошарків дворянства, багато в чому вони залежали від матеріального становища. Однак законодавчо всі вони були об'єднані в одну верству. Культура й побут студентства досліджуваного періоду видозмінювалися, що помітно в одязі, задоволенні культурно-освітніх потреб та ін. Їхньому розвитку властива наявність трьох тенденцій: патріархально-народної та аристократичної із виразнішою домінантою останньої, а на початку XX ст. – ліберальної. Окрім свят церковного календаря, студентство дедалі більше бере участь і у світських, а пізніше й у революційних заходах.

- ¹ *Лотман Ю. М.* Беседы о русской культуре. Быт и культура русского дворянства (XVIII – начало XIX века). – СПб., 1994. – С. 4.
- ² *Андрияшев В.* Историко-статистическое обозрение 50-летнего существования Киевской гимназии. – К., 1862. – С. 36–40.
- ³ Южно-русский дворянин XVIII века // Киевская старина. – 1885. – № 4. – С. 727.
- ⁴ Дневник Ханенка // Киевская старина. – 1884. – № 3. – С. 11.
- ⁵ *Яковкина Н. И.* Русское дворянство первой половины XIX века. – СПб., 2002. – С. 154.
- ⁶ Там само. – С. 155.
- ⁷ *Тітов Хв.* Стара вища освіта в Київській Україні кінця XV – поч. XIX в. – К., 1924. – С. 314.
- ⁸ Там само. – С. 316.
- ⁹ Там само. – С. 127.
- ¹⁰ *Иконников В. С.* Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк. – К., 1904. – С. 246.
- ¹¹ Там само. – С. 227.
- ¹² Киевская старина. – 1884. – № 8. – С. 294.
- ¹³ Киевская старина. – 1901. – № 5. – С. 82.
- ¹⁴ Киевская старина. – 1889. – № 12. – С. 519–520.
- ¹⁵ *Иконников В. С.* Киев... – С. 238.

- ¹⁶ *Куприн А. И.* Киевские типы // *Куприн А. И.* Собр соч. в 9 т. – М., 1964. – Т. 9.
- ¹⁷ *Иконников В. С.* Киев... – С. 234.
- ¹⁸ *Владимирский-Буданов М. Ф.* История университета Св. Владимира. – К., 1884. – С. 284, 608.
- ¹⁹ *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831–1863). – К., 1996. – С. 214.
- ²⁰ *Павловский И. Ф.* К истории полтавского дворянства 1802–1902. – Полтава, 1906. – С. 141.
- ²¹ Киевская старина. – 1897. – № 10. – С. 12–13.
- ²² Киевская старина. – 1892. – № 3–5. – С. 240.
- ²³ *Макаров А.* Малая энциклопедия Киевской старины. – К., 2002. – С. 14.
- ²⁴ Киевская старина. – 1892. – № 5. – С. 239–240.
- ²⁵ *Макаров А.* Малая энциклопедия... – С. 13.
- ²⁶ *Цебрикова М. К.* Страницы из истории нашего женского домашнего образования // Русская школа. – 1893. – Т. 1. – С. 28.
- ²⁷ Там само. – С. 318.
- ²⁸ Десятилетие министерства народного просвещения. 1833–1843. – СПб., 1864. – С. 8–12.
- ²⁹ Киев в восьмидесятых годах. Воспоминания старожила. – К., 1910. – С. 41.
- ³⁰ Там само. – С. 46.